

Т. З. Гарасимів

заступник директора ІНПП, декан повної вищої освіти,
доктор юридичних наук, професор
кафедри теорії та філософії права

Н. В. Мартинюк

помічник судді
Франківського суду м. Львова

КОНЦЕПТ ПРАВА: ФІЛОСОФСЬКИЙ СВІТОГЛЯД

© Гарасимів Т. З., Мартинюк Н. В., 2016

У статті здійснено наукову спробу логічного аналізу концепту права як основи для системного філософського уявлення про нього. За результатом аналізу значної кількості наукових праць робиться висновок, що зміст правових норм певним чином залежить від світоглядних засад суб'єктів права. Проаналізовано проблему світоглядних засад філософії права, визначено методологічні принципи філософської школи з означеної тематики. Розкрито світоглядний характер філософського споглядання правової дійсності крізь призму зв'язків “людина – світ права”, “суб'єкт права – об'єкт права”, “суб'єкт зобов'язань – об'єкт зобов'язань”.

Ключові слова: право, концепт, світогляд, філософія, суб'єкт, об'єкт, правові норми, засада, принцип, філософія права.

Т. З. Гарасимів, Н. В. Мартинюк

КОНЦЕПТ ПРАВА: ФИЛОСОФСКОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ

В статье осуществлена научная попытка логического анализа концепта права как основы для системного философского представления о нем. По результатам анализа значительного количества научных работ делается вывод, что содержание правовых норм определенным образом зависит от мировоззренческих основ субъектов права. Проанализирована проблема мировоззренческих основ философии права, определены методологические принципы философской школы по указанной тематике. Раскрыто мировоззренческий характер философского созерцания правовой действительности сквозь призму связей “человек – мир права”, “субъект права – объект права”, “субъект обязательств – объект обязательств”.

Ключевые слова: право, концепт, мировоззрение, философия, субъект, объект, правовые нормы, принцип, принцип, философия права.

Т. З. Гарасимів, Н. В. Мартинюк

CONCEPT OF LAW: PHILOSOPHICAL OUTLOOK

The article is an attempt to research the logical analysis of the concept of law as the basis for a system of philosophical ideas about it. Following the analysis of a significant number of scientific papers concluded that the content of the law in some way dependent on the philosophical foundations of law. The problem of philosophical foundations of philosophy of law, methodological principles defined philosophical school of the designated topics. Reveals the ideological nature of philosophical contemplation legal reality through the prism of relations “man – the world of law”, “entity – the object of law”, “subject liabilities – liabilities facility”.

Key words: law, concept, vision, philosophy, subject, object, law, principle, principles and philosophy of law.

Постановка проблеми. Питання “Що є право?” може вести в оману правознавця так само, як питання “Що є істина?” дезорієнтувати логіка. “Що відповідає праву (quid sit juris), тобто, що кажуть або казали закони у певному місці і у певний час, юрист ще може вказати; але наскільки правими (справедливими – recht) є веління цих законів, і чи існує загальний критерій, користуючись яким можна було б пізнати як праве так і не праве (das allgemeine Kriterium, woran man überhaupt Recht sowohl Unrecht (justum et injustum) erkennen könne), – це для юриста залишається прихованим, якщо він хоч на деякий час не залишить свої емпіричні принципи і не спробує відшукати джерела цих суджень у чистому розумі з метою закласти підґрунтя для можливого позитивного законодавства. Суто ж емпіричне вчення про право є (як дерев’яна голова у Федровій байці) головою може й прекрасною, але, на жаль, порожньою” [1, с. 229–230].

Аналіз дослідження проблеми. До цієї теми у той чи інший спосіб у своїх філософських працях та наукових розробках зверталися Бісмарк О., Нерсисянц В. С., Сухарев А. Я., Надольний І. Ф., Андрущенко В. П., Малкіна А., Бойченко І. В., Кравченко А. П., Гарасимів Т. З., Шинкарук В. І., Гегель Г. В. Ф., Ноноте Т. та ін. На жаль, до цього часу означена проблематика не була центром будь-якого серйозного наукового дослідження українських вчених.

Мета роботи – проаналізувати концепт права як основу для системного філософського уявлення про нього, відтак визначити світоглядні засади філософії права.

Виклад основного матеріалу. Класичний фрагмент Кантової “Метафізики звичаїв” вказує на неможливість відповіді на питання “Що є право?” за допомогою тільки емпіричних принципів. Принцип розрізнення правого і неправого, justum et injustum, треба шукати у не (або над-) емпіричній сфері – у чистому (практичному) розумі. І цей загальний критерій розрізнення, або над-емпіричний принцип оцінки правової емпірії, тільки і може надати міцний фундамент позитивному законодавству. Філософія права запитує саме про такий критерій або принцип. Вона досліджує право, яким воно “повинно бути” в світлі принципів розуму. Виправданість права на рівні раціональних підстав надає праву значущості. Право тільки тоді є значущим, коли воно раціонально обґрунтоване, відповідає критеріям практичної раціональності. Тільки тоді може виникнути повага до права, визнання права вільними індивідами як підстави спільного життя, заснованого на свободі. З часів античності називаємо таке право справедливим.

Коли Кант твердив не тільки про пізнання “правого” права, а й – неправого, то це означає: можемо оцінювати деякі норми позитивного права як несправедливі, нерозумні (з огляду на практичну раціональність). Таке припущення передбачає можливість оцінки позитивного права за допомогою принципів надпозитивного права (тому радянське правознавство так не любило філософію права, називаючи її “буржуазною наукою” аж до 1987 р. [2, с. 349]). Але це, своєю чергою, означає, що поняття права не зводиться до чинних правових норм, до “закону” в сенсі позитивного права (оскільки визнається щось, що лежить за межами останнього). Іноді предмет філософії права навіть так і визначають. “Предметом философии права является право в его различении и соотношении с законом” [3, с. 10].

Саме право виникає з реальних потреб громадян. Тому на різних рівнях організації взаємодії людей можна говорити про різні види правових норм (правил поведінки). Більш загальні норми, які охоплюють більші спільноти, виявляються сильнішими за ті, які регулюють взаємодію людей у менших групах. У цьому збігаються дві авторитетні традиції права: англійська і німецька. Так, наприклад, у перекладеному з англійської мови словнику зазначається: “Право (entitlement) – сукупність правових норм (правопорядок), що регулюють відносини людей між собою, з офіційними інстанціями чи між інстанціями... Право, закон (law), позитивне право загалом можна визначити як систему норм, установлених будь-якою суверенною державою” [4, с. 484]. Як бачимо, англійська традиція права передбачає навіть два різних терміни для різних рівнів права. Водночас привертає увагу те, що саме на другому рівні право розглядається як система. Так, Гегель у своїй класичній праці “Філософія права” доводить, що право у власному сенсі слова виникає саме на

рівні держави, яка захищає спільні інтереси всіх громадян [5, с. 60]. Утім, це дає підстави критикам Гегеля говорити про недооцінку ролі індивіда у функціонуванні і удосконаленні норм права.

Більш виважену оцінку права дає Т. Оноре, який зазначає: “Цінність ефективної правової системи полягає у встановленні рівноваги між погрозами і обіцянками, а також між тими аспектами моралі, які держава нав’язує примусово, і тими, які залишаються на розсуд особи. Вона має знайти такий компроміс між різними цінностями, котрий дав би змогу мирно і безпечно жити разом людям із різними моральними, політичними та соціальними пріоритетами” [6, с. 108].

На наш погляд, це значить, що зміст правових норм певним чином залежить від світоглядних засад суб’єктів права. Цей зв’язок значною мірою може бути розкрито за допомогою аналізу світоглядних аспектів філософії права. Вона завдяки порівнянню різних напрямів і традицій права, різних систем і підвидів прагне до досягнення спільної основи для усіх виявів права у суспільстві, тобто до системного розуміння права. Але чи ґрунтується сама філософія права на узгоджених світоглядних засадах? Цілком можливо, що до однієї й тієї ж філософії права приходять люди з різними світоглядами. Однак вирішальну роль відіграє те, що сама філософія права впливає на зміну світоглядів, спрямовуючи їх до нових цінностей і надаючи їм тим самим тієї єдності, якої навряд чи можна очікувати від світоглядів стихійних носіїв права. Тому, коли йдеться про світоглядні засади філософії права, слід звернутися спочатку до більш загального питання про світоглядні засади філософського знання. Спробуємо далі, спираючись на традицію київської філософської світоглядно-антропологічної школи [7], проаналізувати проблему світоглядних засад філософії права. При цьому нині чи не найбільш розгорнутий виклад методологічних принципів цієї школи зробив І.В. Бойченко [8].

Очевидно, сама філософія є певним типом світогляду, оскільки прагне дати відповіді на основні світоглядні питання: “У чому сутність людини?”, “У чому полягає сутність світу?”, “Яке призначення людини в світі? (У чому полягає сенс життя?)”, що є проблемою спеціального дослідження. Як правило, людина, котра ставить такого типу питання, філософствує, керується своїми власними ідеями, виробленими на основі цих роздумів і в житті, а не лише в теоретичних пошуках.

Поняття “філософський світогляд” і “теоретична система знань” справді досить близькі за своїм змістом. Але аж ніяк не тотожні. Для того, щоб виявити відмінності між ними, необхідно, передусім, з’ясувати своєрідність світоглядних знань. Філософський світогляд – не лише пасивне світобачення реалій, а форма активних пошуків особою самої себе, свого покликання в світі інших людей і основа реалізації нею цього покликання. Будучи “наймолодшою” з трьох основних форм світоглядного досягнення історії, на думку І. В. Бойченка, а отже – породженням суспільства, розвинутішого за ті, що породили, відповідно, міфологічне та релігійне історичне світоспоглядання, філософський світогляд виявляє розлогу структурну розгалуженість і неабияке багатство змісту [8]. Цю тезу цілком можна поширити, на наш погляд, на світогляд загалом. Адже не лише за поглядами на історію, а й в інших сферах пізнання можна простежити послідовну зміну спочатку релігійним світоглядом світогляду міфологічного, а потім – філософським світоглядом світогляду релігійного. Про ці три типи світогляду можна говорити як про три історичні типи світогляду, маючи на увазі домінуючі у суспільстві переконання.

Філософське осмислення, як уже відзначалося, має світоглядний характер, тобто спрямоване на розв’язання смисло-життєвих проблем людського буття. Тому воно може і має бути, з деякими застереженнями, охарактеризоване як філософський тип світогляду. Філософське світорозуміння характеризується, на думку І. В. Бойченка, домінуванням свідомої складової й існує у значенні самосвідомості історичних суб’єктів [8, с. 71]. Це, звісно, аж ніяк не означає відсутності в філософському світоспогляданні історичного процесу стихійного начала і не дає будь-яких підстав для його недооцінки. Іншою, не менш важливою, суттєвою рисою філософського досягнення історії є те, що в ньому співставлення “людина – світ” розглядається в його чистому, так би мовити, вигляді і в чіткій, зрілій і добре виявленій, а не в тій чи іншій, латентній, прихованій або ж перетвореній формі.

Світоглядне філософське осмислення суспільної реальності, як і будь-яке світоглядне осмислення, містить усі три рівні смисложиттєвого відношення “людина – суспільний світ”:

світовідчуття, світосприйняття й світорозуміння суспільної реальності. Однак, провідним, домінуючим світоглядним рівнем тут є не світовідчуття, як у міфології, і не світосприйняття, як у релігії, а правове світорозуміння.

Проводячи аналогію з філософією політики, можна щодо філософії права, услід за І. В. Бойченком [8, с. 27–29], стверджувати таке. Від спеціальних галузей правознавства філософія права відрізняється не лише, і, можливо, навіть не стільки за найвищим ступенем узагальнень (адже, згадаємо, такий же ступінь осягнення політичної дійсності притаманний також загально-правовій спеціальнонауковій теорії (юриспруденції), макросоціологічній теорії права та загальноісторичній теорії права), скільки за характером узагальнень. Філософія розглядає право не просто як ціле, але водночас і крізь призму основного питання філософії, тобто крізь призму співвідношення свідомості та реальності, суб'єкта та об'єкта тощо. При цьому не можна забувати й про те, що основне питання філософії може ставитися та вирішуватися у різних ракурсах через співвідношення:

а) суб'єкта та об'єкта у царині самої правової дійсності, правового поля (світоглядний аспект);

б) суб'єкта та об'єкта у процесі пізнання правових явищ, знань про право з предметом, що відображається у цих знаннях, тобто з правовою реальністю (теоретико-пізнавальний аспект);

в) знань як вірного відображення правових реалій, тобто з боку об'єктивності їхнього змісту, і знань, але вже у тому сенсі, у якому вони постають методами, тобто засобами подальшого поглибленого осмислення означених реалій (методологічний аспект) [13, с. 92].

Світоглядний характер філософського споглядання правової дійсності знаходить свій вияв у її осмисленні крізь призму зв'язків “людина – світ права”, “суб'єкт права – об'єкт права”, “суб'єкт зобов'язань – об'єкт зобов'язань” та інших у цьому ж зрізі, з урахуванням усіх як розходжень, так і взаємопереходів суб'єкта та об'єкта реальної правової життєдіяльності. Ці знання вже не є суто об'єктними, в чомусь навіть байдужими щодо людини, а навпаки, людиноцентричними [10, с. 384–391]. Отже, філософія права є галуззю знань саме світоглядного характеру, тобто знань, які допомагають людині змінити передусім саму себе як агента політичної або правової дії, стати свідомим суб'єктом цілеспрямованої політичної або правової творчості.

На відміну від теоретичних (як філософських, так і спеціально-наукових) знань про правову реальність, світоглядно-філософські знання про право не є зовнішніми для людини. Вони стають справді світоглядними лише інтерізуючись. Інакше кажучи, тільки духовно засвоюючись, трансформуючись у власні правові ідеї, ідеали, внутрішні правові переконання, правила, стереотипи та установки правової життєдіяльності людини, а також її відношення до світу правової дійсності як світу не лише інших людей, а й свого власного світу. “Зв'язок світогляду зі знанням, – відзначають науковці [11, с. 463], – не означає їхньої тотожності: якби це було так, то не важко було б проінформувати людину або соціальну групу і без духовної кризи, без тяжкої внутрішньої муки сформувати світогляд. Це – просвітительський погляд, в основу якого покладено уявлення про те, що є загальні закони буття, відомі філософії, а знання цих законів і складає світогляд, тобто є сукупністю цілісних уявлень про світ та місце людини в цьому світі. Однак світогляд не є лише сукупністю знань про світ, це, швидше, своєрідний синтез видів знань і різноманітних смислів осягнення світу людиною, проекція особистісних власних проблем, інакше кажучи, це не вищий процес засвоєння готового знання, а внутрішня робота і самоздобуття... Формується не тільки світогляд, а й особистість з її переконаннями та життєвими установками, а тому світогляд може мати місце лише там, де є “само”, тобто самоздобуття, самовиховання, саморозвиток, самовдосконалення, самоосвіта, самообмеження”.

Отже, філософія права, як і філософія політики, є галуззю знань світоглядного характеру, тобто знань, які допомагають людині змінити передусім саму себе, а не зовнішній світ, сягнути якісно нових духовних горизонтів. І вже на рівні цих горизонтів – по-новому побачити та осягнути царину правового буття людей. Постаючи одним із високоспеціалізованих різновидів сучасного пізнання, вона продукує при цьому не лише й подекуди навіть не стільки конкретно адресовані, “фахові”, скільки загальнозначущі, “вселюдські” ідеї. Значення таких філософсько-правових ідей

полягає не тільки і, можливо, не стільки в тому, що вони втілюються у відповідних системах опредметненого юридичного знання, скільки в їх найширшому, світоглядному призначенні, виконанні ними функцій світоглядних орієнтирів і регулятивів усієї правової життєдіяльності як окремих людей, так і найрізноманітніших за масштабом спільнот, усіх суб'єктів соціально-перетворювальної правової дії [12, с. 95–101].

Складність, багатогранність і міждисциплінарний характер досліджуваної проблеми вимагає використання цілого комплексу найзагальніших методів наукового пізнання, які дають змогу якнайповніше розкрити сутнісні аспекти філософсько-правових проблем девіантної поведінки особистості.

Сучасні наукові підходи дозволяють всесторонньо розглядати різноманітні прояви девіантної поведінки, зокрема у соціальному, психологічному, психіатричному, етнокультурному, віковому, гендерному, професійному аспектах.

Окрім того, доводиться констатувати, що вітчизняна юридична наука перебуває в стані кризи, спричиненої, зокрема, кризою її методології. Сьогодні полиці бібліотек переповнені так званими “науковими працями” з юриспруденції, в яких псевдонауковість прикривається деклараціями про використання авторами діалектичного методу. Насправді ж у таких “творих” не використовується жодний метод. А це означає, що подібні опуси не є науковою продукцією, бо без належного використання правильно обраного методу дослідження вона може бути лише викладом власних суб'єктивних, а саме волюнтаристських і утопічних оцінок тих чи інших правових явищ або компіляцією чужих напрацювань [13, с. 94].

Висновки. Виходячи із викладеного вище, вважаємо, що всі продукти та результати людського праксису – цінності, а середовище суспільного буття виступає ціннісно-сміисловою реальністю, де панують сенси як психологічні форми акумуляції об'єктивних значень та індивідуального ставлення до об'єкта.

Пізнаючи природу, дослідник-науковець повинен насамперед пояснити хід природних явищ. Це ж завдання стоїть і перед дослідником соціального світу як світу культури й історії – продукту телеономного людського праксису. Соціальні явища – не природні явища, а події, створені людьми, які у своїй діяльності керувалися цілями і потребами, що перебувають у відношенні вагомості з об'єктами, що покликали до життя ці потреби й цілі. Інакше кажучи, у світі соціальності панують не сталі каузальні залежності, що характеризують логіку та зміст розвитку природного світу, а вагомисні зв'язки й відношення, детерміновані суб'єктивними й об'єктивними перевагами, характер прояву яких може бути тільки ймовірнісним і виявлятися лише як тенденція.

Будь-який науковий рівень аналізу права, зорієнтований на абстрагування від повнокровної людської присутності з її мотивами, особистісною системою цінностей (системою її аксіологічних функцій), мораллю як результатом особистісного становлення “Я”, а не лише з розумінням людини як якоїсь статистичної одиниці суспільного життя або тільки з уявлення про неї як соціального індивіда-носія ролей і соціального статусу як об'єкта владно-правових маніпуляцій, безперспективний із огляду на автентичне розуміння права.

Право як сукупність правових норм є зобов'язувальним порядком людських стосунків у межах спільноти, що підтримується офіційно організованим примусом, який, своєю чергою, повинен визнаватися всіма членами спільноти як авторитетний примусовий порядок, оскільки індивіди в межах зазначеного порядку протистоять один одному як самостійні й вільні індивіди, рівні перед законом і зорієнтовані на створення справедливого суспільства на раціональних засадах. Маючи таке визначення права, можна окреслити предмет і головні проблеми філософії права.

1. Бисмарк О. Мысли и воспоминания / Отто фон Бисмарк. – М.: ОГИЗ, 1940. – Т. II. – С. 229–230. 2. Юридический энциклопедический словарь / гл. ред. Александр Яковлевич Сухарев. – 2-е изд., доп. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 527 с. 3. Нерсесянц В. С. Философия права / Владик Сумбатович Нерсесянц. – М.: Норма, 1999. – С. 10. 4. Право. Политика. Толковый словарь / под. ред. А. Малкина; [пер. с англ.]. – М., 2001. – С. 484. 5. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Георг

Вильгельм Фридрих Гегель; [пер. с нем.]; АН СССР, Ин-т философии. – М., 1990. – С. 60. 6. Honore T. *About Law: A Short Introduction* / Toni Honore. – N. Y., 1995. – P. 108. 7. Шинкарук В. І. *Вибрані твори* / Володимир Іларіонович Шинкарук; [у 3 т.]. – К., 2003; Яценко А. І. *Целеполагание и идеалы* / Александр Иванович Яценко. – К., 1977; Крымский С. Б. *Философия как путь человечности и надежды* / Сергей Борисович Крымский. – К., 2001. 8. Бойченко І. В. *Філософія історії: [підручник для студ. вузів]* / Іван Васильович Бойченко. – К.: Знання, 2000. – 723 с. 9. *Філософія політики: підручник / за ред. І. В. Бойченка.* – К., 2003. – С. 27–29. 10. Кравченко А. П. *Формування змісту світоглядних засад філософського права* / А. П. Кравченко // *Вісник Національного університету внутрішніх справ.* – Харків, 2006. – Вип. 33. – С. 384–391. 11. *Філософія* / [І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко та ін.]; за ред. І. Ф. Надольного. – К.: Вікар, 1999. – С. 463. 12. Гарасимів Т. З. *Філософське осмислення світоглядних засад філософії права у контексті правового пізнання* / Т. З. Гарасимів // *Право і безпека.* – Харків: ХНУВС, 2009. – № 2. – С. 95-101. 13. Гарасимів Т. З. *Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія* / Т. З. Гарасимів. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 461 с.

REFERENCES

1. Bismark O. *Mysli i vospominaniya [Mysli i vospominaniya]* / Otto fon Bismark. Moscow: OGIZ, Publ., 1940. T. II. pp. 229–230. 2. *Yuridicheskii entsiklopedicheskii slovar' [Yuridicheskii entsiklopedicheskii slovar']* / gl. red. Aleksandr Yakovlevich Sukharev. 2-e izd., dop. Moscow: Sovetskaya entsiklopediya, 1987. 527 p. 3. Nersesyants V. S. *Filosofiya prava [Filosofiya prava]* / Vladik Sumbatovich Nersesyants. Moscow: Norma Publ., 1999. pp. 10. 4. *Pravo. Politika. Tolkovyi slovar' [Pravo. Politika. Tolkovyislovar']* / pod. red. A. Malkina; [per. s angl.]. Moscow Publ., 2001. 484 p. 5. Gegel' G. V. F. *Filosofiya prava [Filosofiyaprava]* / Georg Vil'gel'm Fridrikh Gegel'; [per. s nem.]; AN SSSR, In-t filosofii. Moscow, 1990. – 60 p. 6. Honore T. *About Law: A Short Introduction [About Law: A Short Introduction]* / Toni Honore. N. Y., 1995. 108 p. 7. Shynkaruk V. I. *Vybrani tvory [Vybranitvory]* / Volodymyr Ilarionovych Shynkaruk; [u 3 t.]. Kiev, 2003; Yatsenko A. Y. *Tselepolahanye y ydeal [Tselepolahanye y ydeal]* / Aleksandr Yvanovych Yatsenko. Kiev, 1977; Krymskyy S. B. *Fylosofyya kak put' chelovechnosty y nadezhdy [Fylosofyya kak put' chelovechnosty y nadezhdy]* / Serhey Borysovych Krymskyy. Kiev, 2001. 8. Boychenko I. V. *Filosofiya istoriyi: pidruchnyk dlya stud. vuziv [Filosofiya istoriyi: pidruchnyk dlya stud. vuziv]* / Ivan Vasyl'ovych Boychenko. Kiev: Znannya, Publ. 2000. 723 p. 9. *Filosofiya polityky: pidruchnyk [Filosofiya polityky: pidruchnyk]* / za red. I. V. Boychenka. Kiev, 2003. pp. 27–29. 10. Kravchenko A. P. *Formuvannya zmistu svitohlyadnykh zasad filosof-s'koho prava [Formuvannya zmistu svitohlyadnykh zasad filosof-s'koho prava]* / A. P. Kravchenko // *Visnyk Natsional'noho universytetu vnutrishnikh sprav. Kharkiv, 2006. Vol. 33. pp. 384–391.* 11. *Filosofiya [Filosofiya]* / [I. F. Nadol'nyy, V. P. Andrushchenko, I. V. Boychenko ta in.]; za red. I. F. Nadol'noho. Kiev: Vikar, 1999. 463 p. 12. Harasymiv T. Z. *Filosofs'ke osmyslennya svitohlyadnykh zasad filosofiyi prava u konteksti pravovoho piznannya [Filosofs'ke osmyslennya svitohlyadnykh zasad filosofiyi prava u konteksti pravovohopiznannya]* / T. Z. Harasymiv // *Pravo i bezpeka. Kharkiv: KhNUVS, 2009. Vol. 2. pp. 95–101.* 13. Harasymiv T. Z. *Pryrodni ta sotsial'ni determinanty formuvannya deviantnoyi povedinky lyudyny: filosofs'ko-pravovyy vymir: monohrafiya [Pryrodni ta sotsial'ni determinanty formuvannya deviantnoyi povedinky lyudyny: filosofs'ko pravovyy vymir: monohrafiya]* / T. Z. Harasymiv. L'viv: L'vivs'kyy derzhavnyy universytet vnutrishnikh sprav, publ. 2012. 461 p.